

Tanzimat Sonrası Eğitim Alanındaki İslah Faaliyetleri ve Cumhuriyet Dönemine Yansıması Özelinde Bir Değerlendirme

İbrahim ÖZCANLI¹

Şafak VAROL²

Gönderim Tarihi: 01.08.2022

Yayın Tarihi: 31.12.2022

Makale Türü: Araştırma Makalesi

Öz

Osmanlı Devleti, XVIII. yüzyılın ikinci yarısıyla beraber çağdaşlarının gerisinde kaldığını anlamış ve klasik devlet yapılanması içerisinde bir takım ıslahatlar gerçekleştirme yoluna gitmiştir. Söz konusu bu ıslahat çalışmaları ilk etapta belli alanlarla sınırlı kalmışsa da, XIX. yüzyıla birlikte daha kapsamlı hale bürünmüştür. Nitekim XIX. yüzyıl Osmanlı'sının farklı alanlarda ki ıslah çabaları ciddi derecede ehemmiyet arz etmekte, özellikle cumhuriyet tarihi araştırmaları için Tanzimat ve sonrası dönem başat öneme sahip olmaktadır. Zira cumhuriyet döneminin siyasi, ekonomik, sosyokültürel, eğitim vd. alanlardaki bilgi seviyesi köklü bir tarihsel süreçten geçerek gelişmiş ve önceki uygulamaların mahsulü olarak karşımıza çıkmıştır. Bir başka deyişle Tanzimat sonrası dönem, akabinde yeni bir devlet olarak ortaya çıkan Türkiye Cumhuriyeti'ne referans olma hüviyetini barındırırken, bir bakıma modern devlet yapılanmasının prototipi niteliğini taşımaktadır. Bu çalışmanın esası da, eğitim alanındaki ilk modern teşkilatlanmanın temellerini Tanzimat sonrası süreçteki gelişmelerde göstererek cumhuriyete etkisinin ele alınıp değerlendirilmesini içermektedir.

Anahtar Kelimeler: Yenileşme, Eğitim, Okul (Mektep), Kanun, Nizamname.

An Assessment of Correctional Activities in the Field of Post-Tanzimat Education and Their Reflection on the Republican Period

Abstract

The Ottoman Empire, XVIII. with the second half of the century, he realized that he was lagging behind his contemporaries and went on to carry out a number of reforms within the classical state structure. Although these reclamation works were initially limited to certain areas, XIX. it has become more extensive with the century. As a matter of fact, XIX. the reform efforts of the century-old Ottoman Empire in different fields are of great importance, especially for the research of the history of the republic, the layout and the later period are of paramount importance. Because the political, economic, sociocultural, educational, etc. of the republican era the level of knowledge in the fields has passed through the filter of a deep-rooted historical process and has emerged as a product of advanced previous practices. In other words, it has the privilege of being a reference to the Republic of Turkey, which emerged as a new state after the post-Tanzimat period, and in a way it is the prototype of the modern state structure. The

¹**Sorumlu Yazar:** İbrahim Özcanlı, Öğretim Görevlisi, Çukurova Üniversitesi, Atatürk İlkeleri ve İnkılap Tarihi Bölümü, Türkiye, ibrahimozcanli.001@gmail.com, ORCID: 0000-0002-3146-6167

²Şafak Varol, Doktora Öğrencisi, Hacettepe Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Tarih Anabilim Dalı, Türkiye, safak.varol91@gmail.com, ORCID: 0000-0002-8909-7990

essence of this study also includes the consideration and evaluation of its impact on the republic by showing the basics of the first modern organization in the field of education in the developments in the post-Tanzimat process.

Key Words: İnnovation, Education, School, Law, Regulations

Giriş

Prof. Dr. Mehmet İpşirli, Osmanlı Devleti'nde yenileşme hareketlerinin incelenmesi hasil olduğunda bu incelemeyi kolaylaştırmak adına iki döneme ayırmanın mümkün olduğunu söylemekle birlikte; söz konusu bu dönemleri XVIII. yüzyılın ikinci yarısına kadar süre gelen devletin kendi dinamikleri çerçevesinde cereyan eden faaliyetler ve XVIII. yüzyılın ikinci yarısından itibaren XIX. yüzyılda Avrupa referans alınarak girişilenler olmak üzere açıklamaktadır (İpşirli,1999:170). Nitekim bu çalışmanın konusu da, modernitenin temellerinin atıldığı, İpşirli hocanın sınıflandırmasıyla ikinci dönem olarak addedilen zaman zarfında gerçekleşerek, II. Meşrutiyet dönemini doğuran ve cumhuriyete intikal ya da etki eden eğitim alanındaki yenilikleri kapsamaktadır.

Bilindiği üzere Osmanlı Devleti, XVII ve XVIII. yüzyıllarda asırlardır işleyen devlet mekanizmasının artık bozulmaya başladığını fark etmiş durumun iyileştirilmesi ve yeniden eski görkemli günlere dönülebilmesi için bir takım arayışlara girişmiştir. Bu arayışlar yukarıda da söz edildiği gibi ilk etapta iç dinamiklerin dikkate alınarak var olanın ıslah edilmesi suretiyle gerçekleştirilmeye çalışılmışsa da başarı sağlanamamıştır. Öyle ki, geçerliliği olan ve devamlılığa sahip yenilikler düşünülmemiş, uygulamaya konulanlar ise uygulayıcıların ömrüyle sınırlı kalmıştır.

Her ne kadar XVIII. yüzyıl başları ve ortalarında belli başlı etkili sayılabilecek ıslahat ve düzenlemeler yapılmışsa da, devletin aksaklıklarını göz önüne alarak sistemli biçimde yenileşme taraftarı olan ilk hükümdarın 1789'da hükümlan olan III. Selim olduğu görülmektedir. Buna mukabil III. Selim'in eğitim alanındaki yenileşme faaliyetleri önceki hükümdarlar nezdinde de geçerli olduğu gibi ağırlıklı olarak askeri sahada kendine yer bulmuştur. Bundaki sebep dönemin algısı gereği bozulmanın daha çok ordunun gücünü yitirmesine bağlı olduğunun düşünülmesidir. Bir başka deyişle, askeri olarak güçlü olmanın zaruriyetinin eğitilmiş, çağdaş, ilme ve tekniğe sahip bir örgütlenmenin varlığıyla sağlanılacağına inanılması bu alana yoğunlaşılmasının öncelikli sebebidir. Bu minvalde 1775 tarihinde donanmaya geometri ve coğrafya bilgisine haiz, harita bilgisi olan ve gemi yapımından anlayan deniz subaylarının yetiştirilmesi maksadıyla oluşturulan Mühendishane-i Bahri Hümayun'un,(Yolalıcı,1999:282) kara hali olarak tanımlayabileceğimiz ve yetkin askeri mühendisler yetiştirmek maksadıyla Mühendishane-i Sultani adıyla kurulan daha sonra ise Mühendishane-i Berri Hümayun adıyla teşekkül eden, modern matematikçi ve topçu okulu kurulmuştur (Adıvar,1982:206; Beydilli,2006:515-516). Bu yeni okul kapsayıcı müfredatıyla fen bilimleri ve teknik eğitim vererek bizzat devlet eliyle açılan ilk yüksekokul olma hüviyetiyle yerini almıştır (Kenan, 2010:139). Bunun yanı sıra Ocak 1807'de İstanbul Tersanesi içerisine öğretimin İtalyanca olduğu sonradan ise Fransızcaya geçildiği bir tıp okulu inşa edilmiştir. Ancak tıp okulunun kurulmasının altında yine askeri bir amaç yatmaktadır. Zira yetişecek tabiplerin donanma ile sefere çıkacağı planlanmışsa da bu girişim 1807'de vukuu bulan ve Selim'in saltanatına son veren Kabakçı Mustafa isyanı sebebiyle başarıya ulaşamamıştır (Bilim,1999:240).

III. Selim döneminde orduyu kuvvetlendirmek adına yapılan eğitim faaliyetlerinin yanı sıra genel olarak ilmiye sınıfının ıslahı içinde çaba gösterildiği bilinmekle beraber, (Uzunçarşılı,1988:255-260) özelde medreselerde yozlaşmanın hat safhaya varması münasebetiyle müderrislerin ehliyetli olmaları, imtihan yapılmadan rüüs verilmemesi ve bu konuda dikkatli

olunması yönünde telkinlerde bulunan bir hattı-ı hümayun da bizzat şeyhülislama gönderilmiştir (Uzunçarşılı,1988:260). Selim'in görüşleri genel hatlarıyla yabancı dillerin, pozitif bilimlerin ve Batı'nın eğitim yöntem ve tekniklerinin öğrenilmesi temelinde birleşmektedir. Ancak dönemin koşulları gereği bu çerçevede bir ıslahat programının uygulanamayacağı yine onun şahsına yapılan eleştirilerde görülür. Ulema ve ordunun bu gibi kavram ve görüşlerin karşısında olması daha açık ifadeyle “*Askere setre giydirip imanına halel getiren, önlerine muallim diye Frenkleri düşüren padişaha Allah yardım etmez!*” (Sakaoğlu,1985:485) düşüncesi en nihayetinde hükümrancılığının sonunu hazırlamıştır.

Tanzimat'a giden süreçte eğitim alanında ıslahatlarda bulunan bir başka önemli hükümdar şüphesiz reformcu padişah olarak da addedebileceğimiz II. Mahmut'tur. II. Mahmut modern devlet yapılanmasını temsil eden köklü değişiklikleri ortaya çıkarması hasebiyle Osmanlı yenileşme tarihinin her safhasında kendinden söz ettiren bir şahsiyettir. Dolayısıyla II. Mahmut dönemi devletin yenedünya standartlarına uyum sağlama noktasında önemli adımların atıldığı bir zaman dilimini ifade etmektedir.

II. Mahmut'la beraber devlet hizmetlerinde ilmiye sınıfının nüfuzu azalmış, yerine Avrupa'da eğitim görmüş, laik dünya görüşüne müzahir bilim adamları, aydınlar tercih edilmeye başlanmıştır. Bu tarzdan insanların yetişmesi için ise laik ve seküler eğitim kurumları ardı ardına açılmıştır. Özetle denilebilir ki Osmanlı toplumunda eğitimin geniş ve farklı kitlelere yayılması isteği ilk olarak II. Mahmut'la başlamaktadır (Gündüz,2010:103).

Bu dönemde vukuu bulan Vakay-ı Hayriye'den (Beydilli,2012:454-557) sonra yeni bir ordunun lüzumu doğmuş ve Asakir-i Mansure-i Muhammediye ordusu inkişaf ettirilmiştir (Hayta & Ünal,2016:101). Bununla birlikte III. Selim döneminin önemli yeniliklerinden olan Mühendishane-i Berri-i Hümayun yeniden ele alınarak “Mansure Mühendisliği” sınıfı eklenmiştir. Buna göre yeni ordunun her taburunda Mansure Mühendisi adı altında iki mühendis bulunması kararlaştırılmıştır (Beydilli,2006:513). Paralel olarak 1834'de Mekteb-i Ulum-u Harbiye kurulmuş, yine aynı yıl Muzıka-i Hümayun oluşturulmuştur. Ordunun ihtiyaçlarını karşılama noktasında bir başka gelişme ise tabip yetiştirilmesi maksadıyla III. Selim'inde yapmak istediği gibi 1827 'de Mekteb-i Tıbbiye-i Şahane'nin açılmasıdır. Bu yeni tıp okuluna ek olarak 1831'de cerrahane kurulmuşsa da, 1838 yılında yeniden yapılandırılarak Darül-ulum-ül Hikemiye-i Osmaniye ve Mekteb-i Tıbbiye-i Aliye-i Şahane ismini almıştır (Tekeli & İlkin,1999:60-61).

II. Mahmut'un eğitim sahasındaki yenileşme faaliyetleri sivil eğitim noktasında da kendini göstermiştir. 1824 yılında Başkent İstanbul'da ilköğrenim mecbur kılınmış, 1830'da Avrupa'ya teknik eğitim için öğrenciler gönderilmiştir (Sakaoğlu,1985:479). 1838'de eğitim işlerini düzene koymak düşüncesiyle Meclis-i Umur-ı Nafia kurulmuş, bu nezaret bünyesinde, gerçekleştirilmesi tasarlanan düzenlemeler için kararlar alınmıştır (Demir,2015:439). Meclis-i Umur-ı Nafia'nın, her öğrenciyi yetenekleri ölçüsünde dikkate alınması, eğitimde maddi cezanın kaldırılması, eğitim kurumlarının ele alınarak düzenlemeye tabii tutulması ve öğrencilerin sınıflara ayrılarak eğitim görmeleri gibi teklifler sunduğu bilinmektedir (Güray & Duran,2020:514). Yine aynı yıl sıbyan mektepleri sonrasında eğitim kurumu olacak olan rüşdiye mekteplerinin açılması kararlaştırılmışsa da bu okulların kurulması ve yaygın hale gelmesi uzun müddet sonra gerçekleşmiştir (Tekeli & İlkin,1999:62). Öte yandan bu dönemde devletin memur kaynağı olması düşünülen iki ayrı okul daha teşkil ettirilmiştir. Bunlar Mekteb-i Maârif-i Adliyye (Akyıldız,2019:236-237) ve Mekteb-i Ulûm-i Edebiyye'dir (Beydilli,2003:355).

Osmanlı'nın klasik yapısından modern görünüme kavuşmasında II. Mahmut'un katkılarının yadsınamazlığının yanı sıra, akabinde gelen Tanzimat dönemi oldukça öneme sahiptir. Bu dönem Osmanlı'nın hem merkez hem taşrada geniş çaplı ıslah faaliyetlerinin baş

gösterdiği, meşrutiyet dönemlerine hazırlayıcı fikirlerin filizlendiği, yetkin ve bilgili Avrupalı görüşe müzahir devlet adamlarının seslerini duyurmaya çalıştığı bir zamanı ifade etmektedir. Ancak yine de Tanzimat'ın ilan edildiği 1839 sonrası II. Meşrutiyet'e kadar gerçekleşen yenilikler belli sınırlar içinde kendini bulmuş çabalar olarak görülmekte ve II. Meşrutiyet'e kıyasla daha çok Osmanlı düzenini temsil etmektedir.

Tanzimat Dönemi Osmanlı Devleti'nde Eğitim (1839-1876)

Osmanlı Devleti'nde eğitim alanındaki ıslahatlar, XIX. yüzyılın olağan gelişme çabasıyla ortaya çıkmıştır. Devletin her alanda modernizasyonunun ele alınması dolayısıyla, günümüzün devlet yapılanması fikir ve anlayışı şüphesiz bu yüzyılın nüvelerinin gelişip büyümesiyle hayata geçirilebilmiştir. Ancak bahsedildiği gibi II. Meşrutiyet'e kadarki süreçte yapılan ve yapılmaya çalışılanlar Osmanlı düzenine uygulanabilirliği ölçüsünde kabul edilenleri yansıtmaktadır. Zira belirtmek gerekir ki Tanzimat dönemindeki ıslah faaliyetleri, mevcut düzen ve var olan kurumların yanında yaşayacak şekilde gerçekleştirilmeye çalışılmış, medrese etkisi devam etmiştir.

Hükümdar olduktan yaklaşık 4 ay kadar kısa bir süre sonra Tanzimat Fermanı'nı ilan ettiren Abdülmecit'in, eğitim konusunda ki hassasiyeti dikkat çekmektedir. Kendi döneminde adeta bir eğitim seferberliği başlatmıştır. Şubat 1845'de Bab-ı Aliye giderek sadrazam ve yetkili devlet ricaline milli bir eğitimin zaruriyetiyle mevcut problemlerin üzerinde çalışılmasını beyan eden bir ferman okuması bu anlamda önemlidir (Hayta & Ünal,2016:141). 1845 yılının bir başka gelişmesi eğitim konusunda ki yenilikleri gerçekleştirmek üzere Meclis-i Muvakkat adında bir maarif meclisinin kurulması olmuştur. Başkan dâhil toplamda yedi kişiden oluşan bu meclis üç ayrı layiha hazırlamış buna göre eğitimin ilk basamağı olan sıbyan mekteplerinin ıslahı, ülke genelinde rüşdiye sayısının artırılması, yatılı bir darülfünun kurulması ve nihayetinde bunları takip ve tertip edecek daimi bir Meclis-i Maarif açılması gibi öneriler sunmuştur (Akyıldız,2003:273). Geçici meclisin diğer önemli icraatı ise açılacak darülfünunda gösterilecek ders kitaplarının belirlenip hazırlanmasında görevli olan ve Osmanlı'nın ilk ilimler akademisi sayılan Encümen-i Daniş'in kurulmasıdır (Hayta & Ünal,2016:142).

1846'da dini eğitim haricinde, modern eğitimin herhangi bir ayırım gözetmeksizin tüm tebaaya sunulması için Tahrirat-ı Umumiye çıkarılmıştır. Bu nizamname, dönemin eğitim politikasının düzene konulması adına başlangıç teşkil etmektedir. Bununla birlikte bu dönemde sıbyan mekteplerinin yaygınlaştırılması, mevcut eğitimin düzenlenmesi planlandıysa da sonrasında bu mektepler ihmal edilmiş, bir üst okul hüviyetine sahip rüşdiyelerin kurulması ve yaygınlaştırılması için çalışılmıştır (Ortaylı,1987:146). Askeri okullar ve medreseler dışında rüşdiye mektepleri taşrada açılan ilk devlet eğitim kurumları olması özelliğine sahip olmasıyla ayrıca önemlidir. Öyle ki 1880'lere değin vilayetlerde ihdas edilen en yüksek eğitim birimi olarak kalmıştır (Somel,2015:94). Rüşdiyeler'in öğrenim süresi ilk etapta dört yıl olarak planlandığı halde Darülmaarif (Şentürk,1993:548-549) açıldıktan sonra, altı yıla çıkarılmıştır. Fakat 1863'te tekrar düzenlemeye tabii tutularak beş yıla indirilmiştir. Okutulan dersler 1846 talimatnamesince açıklanmış buna göre, Kur'an, akaid, Arapça, hesap ve yazıdan ibaret olmuştur (Kodaman,1991:92).

XIX. yüzyıl Osmanlı eğitim sistemi içerisinde katkısı yadsınamayacak olan rüşdiye mekteplerinin sayıları her geçen gün artış göstermiştir. İlk defa 1846'da kurulmaya başlanan bu mektepler, 1852'ye gelindiği vakit İstanbul'da 10'a ulaşmış, 1869 sonrası taşrada 87, İstanbul'da 12-13 adettir (Kodaman,1991:92). Ayrıca 1875 yılı sonrası yine İstanbul'da eğitim niteliği ayrımı esasıyla ihdas edilen askeri rüşdiyeler baş göstermiş, 1861'de açılan kız rüşdiyesi ise, 1870'ler süresince vilayetlerde de önemli merkezlere yayılmıştır (Hayta & Ünal,2016:159).

Osmanlı'nın modern eğitim yapılanmasında rüşdiye gibi ortaöğretim statüsünde mekteplerin kurulması, beraberinde öğretmen yetiştirilmesi gereğini de doğurmuştur. Ancak önemli görülen husus yetiştirilecek öğretmenlerin çoğunluğunun medrese tahsili ile yetişmiş kimseler olduğu gerçeğidir. Bu sebeple ilk kuşak öğretmen okulu, dönemin önde gelen devlet adamı ve eğitimcisi olan Cevdet Paşa'nın liderliğinde, medrese mezunları içerisinde seçilerek, 1848'de Darülmualimin adıyla meydana getirilmiştir. 1857'de Maarif Nezareti'nin kurulmasından sonra sıbyan mekteplerinin de muallim ihtiyacına çare olunması için 1868 yılında Darülmualimin-i Sıbyan adıyla iki yıllık bir öğretmen okulu kurulmuştur. 1869 yılından sonra ise her eğitim kademesindeki okullara öğretmen tedariki düşüncesiyle 1870'de rüşdiye şubesi, 1874'te Darülmualimin idadi şubesi açılmış, hâlihazırda bulunan sıbyan şubesi de bu tarihte diğerleri ile tek bir çatı altında birleştirilmiştir. Ancak sıbyan şubesi diğer şubelere nazaran yarı müstakil halde tutulmuştur. (Öztürk,1993:551) 1870'de de kız öğrenciler için açılan okulların öğretmen ihtiyacı hâsıl olmuş aynı maksatla Darülmualimat kurulmuştur (Berkes,2022:230; Öztürk,1993:551;).

Tanzimat'ın ilk dönemine baktığımızda eğitim sahasında ihtisaslaşma da düşünülmüştür. Örneğin 1858 yılında devletin idari alanlarında memur ihtiyacını sağlamak üzere Mekteb-i Mülkiye açılmıştır. Yine aynı yıl kız öğrencilere mahsus yedi rüşdiye açılması kararlaştırılmıştır. Bununla birlikte devletin teknik kadrolarını yetiştirmek üzere meslek okulları ihdas edilmiştir. 1842'de Ebe Mektebi, 1847'de Ziraat Mektebi, 1859'da Baytar Mektebi, 1860'da Orman Mektebi ve Telgraf Mektebi bunlar arasındadır. (Hayta & Ünal,2016:142-143) Tanzimat'ın getirdiği bu yeni okul açma kararlılığı yurt dışında da kendini göstermiştir. 1857'de yılında Paris'te geleceğin askerî, teknik ve mülki devlet adamlarını modern bilgiler ışığında yerinde yetiştirmek maksadıyla Mekteb-i Osmani adı altında yeni bir okul inkişaf ettirilmiştir. Okulun yegâne özelliği yurt dışı merkezli kurulan ilk ve tek okul olma hüviyetine sahip olmasıdır. Ancak bu okulun ömrü uzun sürmemiş, İstanbul'daki eğitim kurumlarının da kalite bakımından aşağı kalır yanının olmadığı ve aynı düzeyde öğrenci yetiştirebileceği anlaşılınca 1864 yılında kapatılmıştır (Köse,2019:241-242).

1857'de Osmanlı eğitim sisteminde idari anlamda bir değişiklik husule gelmiş ve Maarif-i Umumiye Nezareti kurulmuştur. Böylelikle maarif teşkilatı, şeyhülislamıya bağlı Mekatib-i Umumiye Nezareti'nin de hâlihazırda varlığıyla çift başlı bir görüntü sergilemiştir. Nitekim mevcut durum çok uzun sürmemiş ve henüz bir ay bile geçmeden Mekatib-i Umumiyye Nezareti, Maarif-i Umumiyye Nezareti Müsteşarlığı'na dönüştürülmüştür (Akyıldız,2003:273).

XIX. yüzyılda eğitimde vukuu gelişmeler arasında mekteplerin açılması ve idari yeniliklerle beraber bunları belli bir hukuki temele bağlamak, yazınsal kurullarla nizami bir hale getirmek adına da yenilikler gerçekleştirilmiştir. Bu bağlamda dönemin kendine mahsus en dikkat çeken yeniliği 1869'da, Şuray-ı Devlet Maarif Dairesi tarafından hazırlanan Maarif Nizamnamesinin hazırlanıp yürürlüğe konulmasıdır. Fransız eğitim sistemi örnek alınarak hazırlanan nizamname ile bu vakte kadar yapılan yeniliklerin hukuki temeli oluşturulmuştur (Demir,2015:442). Öte yandan nizamname gereği nazırın başkanlığında Daire-i İlmiyye ile Daire-i İdare'den oluşan Meclis-i Kebir-i Maarif inkişaf ettirilmiştir. Daire-i ilmiyye'nin görevi kitap telif ve tercüme işlerinin yanında ruus sınavları iken, Daire-i İdare Müslüman ve gayrimüslim üyelerden oluşan okul, müze, kütüphane, matbaaların yönetimi, personel, muhakeme ve nizamlarla ilgili tasarıları ele almaktır. Yeni kurulan mektepler taşrada da yaygınlaştırıldığı için vilayetlerde maarif meclisleri de yine nizamname gereği oluşturulmuştur. Ayrıca 1870'te Telif ve Tercüme Nizamnamesi yayımlanmış; 1872'de de söz konusu daireler kaldırılarak Meclis-i Kebir-i Maarif tek meclise dönüştürülmüş ve üye sayısı azaltılmıştır (Akyıldız,2003:273).

Maarif Nizamnamesinde yer alan bazı önemli maddeler şu şekildedir:

“3. Madde- Her mahalle ve köyde en az bir mektep, Müslüman-Hıristiyan karışık yerlerde her toplum için ayrı bir mektep bulunacaktır.

5. Madde- Öğretmenler (yapılacak) nizamnameye göre seçilip atanacaktır.

9. Madde- Kızların 6-10, erkeklerin 7-11 yaşları arasında mektebe devamları zorunludur.

13. Madde- ilköğretim zorunluluğunun uygulanışı ve buna uymayan ana babalara verilecek para cezalarıyla ilgilidir. Nizamname, yalnızca bedenî-ruhî önemli kusuru olan çocukları, ailesinin geçimini sağlamak zorunda olan çocukları, en az yarım saat uzakta bir okula gitmesi gerekenleri, evinde okuyup yazma öğrenenleri vs. devam zorunluluğundan muaf tutuyor.

15. Madde- Bir yerde iki sıbyan mektebi varsa, bunlardan biri kızlara, öteki erkeklere ayrılacaktır. Böyle olmayan yerlerde, kızlar için mektepler yapılıncaya kadar onlar erkek çocuklarla aynı mektebe gidecekler, fakat onlarla karışık oturmayacaklardır” (Akyüz,2007:163).

Nizamname, ilköğretim dâhil tüm mektepleri gayrimüslümlere açarken, dini ya da mezhebi ne olursa olsun eğitim gören çocukların ilkokulda öğrenim dilinin Türkçe olmasını, bir üst kurum olan rüşdiyeden itibaren ise kendi dillerinde eğitim alabileceğini belirtmektedir (Ortaylı,1987:168). Nizamname ile aynı zamanda Osmanlı ülkesinde yabancıların özel eğitim kurumları açması konusuna da açıklık getirilmektedir. 129 ve 130. maddeler bu kapsamda olup şu şekildedir:

“Madde. 129- Özel okullar, toplumlar ya da Osmanlı veya yabancı devletlerin tebaası fertler tarafından ücretli veya ücretsiz olarak kurulan okullardır. Masraflarını kurucuları ya da bağlı oldukları vakıfları karşılar. Kurulmalarının şartları şunlardır: a) Bu okulların öğretmenlerinin elinde Maarif Nezareti tarafından ya da mahalli maarif idaresi tarafından verilmiş Şehadetname bulunması, b) Bu okullarda terbiye ve ahlâk kurallarına ve politikaya (Devletin politikası) aykırı ders okutturulmaması ve ders programları ve kitaplarının Maarif Nezareti ya da mahallî maarif idaresi ve vali tarafından tasdik edilmesi, c) Maarif Nezareti ya da mahallî maarif idaresi ve vali tarafından resmi izin verilmesi. Madde. 130- Özel okullarda çocukların uygunsuz hareketleri ve tembellikleri nedeniyle dövülmesi ve onlara yakışsız sözler söylenmesi yasaktır. Bu tür çocuklar özel talimata göre cezalandırılacaktır” (Akyüz,2007:173).

1869 Nizamnamesinin önemli bir başka özelliği eğitim kademelerini yeniden ele almasıdır. Osmanlı tebaasının bir bütün olarak algılanarak din ayrımı gözetmeksizin kaynaştırmak ve ortak bir kültür yaratmak düşüncesiyle rüşdiyelerin üstünde, öğretim süresi 3 yıl olarak planlanan, sancak merkezlerinde idadi adıyla yeni bir okul tipi tasarlanmıştır. Böylelikle ortaöğretim kademesi 4 yıldan 7 yıla tamamlanmış ve okullardan ilki, nizamnameden 4 yıl sonra 1873’de İstanbul’da Darülmaarif’in yerinde kurulmuştur. Vilayet bazında ise iki yıl sonra Mora Yenişehir’de ilk idadi okulu açılabilmiştir (Akyüz,2007:166). Esasında Tanzimat’ın ilk yıllarında idadi adı altında inkişaf eden askeri kimliğe sahip okulların varlığı bilinmektedir. 1873’de açıldığı belirtilen idadi ise mülki anlamda eğitim vermesi ve tüm tebaanın eğitim alabilmesi bakımından ilk olmayı teşkil etmektedir.

Söz konusu Maarif Nizamnamesi Osmanlı eğitim sistemini belli bir düzene sokması ve eğitimi eşitlik ilkesi üzerine oturtması bakımından oldukça önemlidir. Bu zamana kadar yapılmayan böyle bir hukuki düzenleme şüphesiz Tanzimat ve Islahat anlayışlarının ürünüdür. Burada dikkat edilmesi gereken bir başka husus günümüzün modern eğitim yapılanmasının nüvelerini görebilmemizdir. Zira din ayrımı olmadan idadilerde eğitim alınabilme hürriyeti

demokratik teamüllerle bağdaşması yönünden öne çıkarken eğitimin kademeli hale getirilerek sunulması modern yapılanmaya gidilen yolda atılan tohumlar sayılabilir.

Osmanlı eğitim tarihi ve sistemin gelişip dönüşmesi bakımından Islahat Fermanı'nın ayrıca bir yeri vardır. Ferman gereği eğitim sahasında bir dizi yenilik gerçekleştirileceği teminatı verilmiş ancak ilk 10 yıllık süreçte başta Fransa olmak üzere batılı devletler tarafından bu yolda zayıf kaldığı dile getirilmiştir. Özellikle Fransa, Osmanlı tebaasının kaynaştırılmasına ısrar ederek, yapılması gerekenin Müslümanları gayrimüslimlere yaklaştırmak olduğunu söylemiş, devletin Fermanı uygulaması konusunda zorunluluğunu öne sürmüştür. Bu doğrultuda 22 Şubat 1867'de Osmanlı'ya bir muhtıra dahi vermiş ve eğitimde gerçekleştirilmesi şart yenilikler üzerinde durmuştur. Muhtırada özellikle lise düzeyinde yeni mekteplerin tesis edilmesinin altı çizilmiştir (Şişman,1996:323). Harici siyasi saiklerin etkisinin eğitim sahasında bu şekilde ortaya çıkmasının yanında bu yıllarda rüşdiyelerin yükseköğretime geçiş aşamasında yetersiz kaldığı fikri de süreçle kendini göstermiş, ara kademede yeni bir okulun ihdas edilmesi gereği de doğmuştur (Kodaman,1991:133).

Bugünden bakıldığında Osmanlı eğitim teşkilatı içerisinde muteber bir yere sahip olan sultanilerin ihdas zorunluluğunun bu gerekçeler uyarınca gündeme geldiği söylenilebilir. Prof Dr. Bayram Kodaman'ın naklettiği Said Paşa'nın açıklamasına göre, ilk olan Mekteb-i Sultani, rüşdiye ve yükseköğretim arasında "*Osmanlılık*" politikası gereğince dinler arası yeni oluşturulan bir kurum olarak 1 Eylül 1868 yılında açılmıştır. Fransız liseleri örnek alınarak kurulan bu okulda öğretim süresi beş yıl olarak planlanmıştır (Kodaman,1991:135). Buna karşın 1869 Nizamnamesi taşrada vilayet merkezlerinde de sultanilerin kurulmasını belirtmişse de bu mümkün olmamıştır. Ancak Girit'te Mekteb-i Kebir, Suriye'de Medrese-i Sultaniye adları altında iki ayrı sultaninin daha sonraki yıllarda kurulduğu bilinmektedir (Kodaman,1991:135).

Osmanlı'da ortaöğretim sonrasında, yukarıda da geçtiği üzere Tanzimat'ın ilk yılları Meclis-i Muvakkat'ın önerileri arasında bir yükseköğretim kurumunun oluşturulması belirtilmişti. Nitekim erken sayılacak bir tarih olan 1846 yılında bu yolda ilk adım atılmıştır. İtalyan mimar Fossatti ile anlaşma yapılarak Ayasofya yakınlarında büyük bir arazi üzerine 125 odalı, Avrupa standartlarına yakın bir bina inşa edilmeye başlanmıştır. Ancak söz konusu bu darülfünun binası 19 yıl sonra 1865 yılında nihayete erdirilebilmiştir. Binanın inşasının bitmesine müteakip, şüphesiz aradan uzun yılların geçmesinin de etkisiyle bu yapının fazla büyük olduğu düşünülmüş ve maliye nezaretine devredilmiştir. Akabinde daha küçük başka bir binanın yapılması talimatı verilmiş, nihayetinde 1869 yılında darülfünuna mülk olarak tahsis edilen bir bina tesis edilebilmiştir (İhsanoğlu,1993:522).

Fiziki şartların oluşturulmaya çalışılmasının yanında aynı yıl inkişaf ettirilen 1869 Nizamnamesinin darülfünun için öncelikli hükümler içerdiği görülmektedir. Zira II. Meşrutiyet'in ilanına kadar hükmünü koruyan 198 maddelik bu nizamnamede 51 madde ile en fazla darülfünuna yer verilmiştir. Buna göre yeni adıyla Darülfünun-ı Osmani üç ayrı şubeden, günümüz ifadesiyle fakülteden oluşmuştur. Bunlar Hikmet ve Edebiyat, Ulum-i Tabiiyye ve Riyaziyyat, Hukuk fakülteleridir. Üç yılı öğretim, bir yılı bitirme tezi şeklinde toplamda dört yıl eğitim verecek olan darülfünuna on altı yaşını bitirmiş, idadi mezunu veya o seviyede bilgiye haiz öğrencilerin alınması planlanmıştır (İhsanoğlu,1993:522).

Yükseköğretim konusunda bu ilk teşebbüs 1873 yılında darülfünunun kapatılmasıyla başarısız olmuştur. Ancak her ne olursa olsun ilk teşebbüs uygulanabilirliği göstermesi bakımından önemli görülmektedir. Nitekim 1874 yılında yeni bir atılımda bulunularak Mekteb-i Sultani'nin içerisinde Darülfünun-ı Sultani adıyla yeni bir yükseköğretim kurumu meydana getirilmiştir. Bu yeni okul, Hukuk Mektebi, Turuk ve Maabir Mektebi (Yollar ve Köprüler), Edebiyat Mektebi

olmak üzere üç fakülteyi bünyesinde toplamıştır. Ancak bu darülfünun da 1881 yılında kapatılmıştır (Akyüz,2007:170).

Görülmektedir ki Tanzimat dönemi bugün genel manada bilinen yalnızca siyasi ve hukuki açıdan değil, eğitimin modern seviyeye çıkarılması adına, öncül çalışmaların izlenebilmesi dolayısıyla da dikkate haizdir. Sırasıyla gerçekleştirilen yenilikler, kendinden sonraki sürecin başlangıç uygulamalarını teşkil ederken, en genel haliyle cumhuriyet dönemi eğitim sistemine temel olan anlayışın, her ne kadar farklılıklar olsa da birçok yönüyle öz halini yansıtmaktadır.

Abdülhamit Dönemi Osmanlı Devleti'nde Eğitim (1876-1908)

XIX. yüzyıl Osmanlı eğitim sistem ve teşkilatı Tanzimat'ın getirileri dolayısıyla I. Meşrutiyet'in ilanına kadar ki süreçte genel itibariyle yeni okulların açılması ve sistemin Tanzimat değerlerine uygun hale getirilerek bu doğrultuda devletin donanımlı memur istihdamını sağlamak üzerinedir. Bununla beraber her ne kadar medrese eğitimiyle birlikte devam eden ikili bir yapı sürdürülse de modern eğitim kurumlarının tesis edilmesiyle aynı doğrultuda modern bir hukuki zeminin oluşturulması oldukça elzemdir. Söz konusu bu hukuki süreç devamlılığını korumuştur. Zira 1869 Nizamnamesinden sonra eğitimle alakalı kesin hüküm getiren, meşrutiyetin gereği olarak ilan edilen Kanun-ı Esasi'nin 15, 16 ve 114. maddeleridir. Buna göre 15. madde, kanuna riayet etmek şartıyla her Osmanlı vatandaşının genel ve özel eğitime hakkı olduğunu vurgularken; 16 madde, tüm okulların devlet denetimine tabi olacağı ve halkın din işleri ile ilgili öğrenimi haricinde, eğitimde birlik sağlanması için ihtiyaç duyulan tedbirlerin alınacağını belirtmektedir (Karal,2007:379). 114. maddeyle ise tüm Osmanlı bireyleri için ilköğretimin zorunluluğu ve bunun ayrıntılarının ayrı bir düzenleme ile tayin kılınacağı açıklanmaktadır (Akyüz,2011:17).

Kanun-ı Esasi'de eğitim konusuna değinilerek açıklamada bulunulması belli bir gelenek içinde yüzyıllardır süregelen maarif yapısının ısrarlı şekilde değiştirilmeye çalışıldığı açık olarak göstermektedir. Her ne kadar Tanzimat'ın başından itibaren atılımda bulunulmuş ve nihayetinde 1869 Nizamnamesi ortaya çıkmışsa da bundan böyle anayasal yönetime tabi devlet idaresinin eğitim-öğretim sahasını bir nebze dert ettiği anlaşılır. Buna mukabil bu ilk anayasanın maarif yapılanması ve düzeni hakkında detaylı ve her noktaya temas eden maddelerden yoksunluğu açıktır. Ancak öncesinde ve sonrasında çıkarılan nizamnamelerle bu yoksunluğun da giderilmeye çalışıldığı yahut çalışılacağı zaten 114. madde de ifade edilmesi bakımından önemli görülmektedir.

Abdülhamit dönemi Osmanlı Devleti'nde, eğitim konularında Tanzimat'ın getirdiği ivme devam etmiştir. Nitekim Tanzimat dönemini modern eğitim kurumlarının kurulduğu zaman şeklinde varsaydığımızda, II. Abdülhamit'in hükümranlılığı sürecinde gerçekleştirilenleri uygulamaya geçiş, yaygınlaştırma, tüm ülkede yapılaşma, muallim yetiştirme ve yeni yüksekokullar açma devri olarak açıklamak mümkündür (Hayta & Ünal,2016:184).

Kanun-ı Esasi'nin eğitimle ilgili açıklanan maddelerinin, 1891-1892 öğretim yılında ilkokul seviyesinde tüm ülkede aynı ders programının uygulanması sayesinde gerçekleştirilmesi kayda değer bir yeniliktir (Çavuş,2021:190). Bununla birlikte Maarif Nezareti tarafından 1894-1895 eğitim yılından itibaren ülke çapında eğitim istatistikleri yayınlanmaya başlanmıştır. Yine 1898-1904 yılları arasında "*Salname-i Nezaret-i Maarif-i Umumiye*" adıyla eğitim öğretim yıllıkları yayınlanmış, bu sayede sayısal veriler üzerinden eksikliklerin tespit edilerek değerlendirilmesi mümkün olmuştur (Akyüz,2011:17).

Abdülhamit döneminin en önemli özelliklerinden biri bahsedildiği gibi yeni okulların açılmasıdır. II. Meşrutiyet'e giden süreçte taşra için ziraat eğitimi önemli görülmüş, köy ahalsinin bilinçli tarım yapabilmesi adına 1892' de Halkalı Ziraat ve Baytar Mektebi açılmıştır. Bu mektebin öne çıkan bir başka özelliği ise II. Meşrutiyet döneminden sonra Cumhuriyet dönemine doğrudan

miras kalmasıdır (Çavuş,2021:190). Önceki hükümdarlar döneminde kurulan ve öğretime devam eden eğitim kurumlarının yanında bu dönemde yeni inkişaf ettirilen bazı meslek ve sanat okulları şunlardır:

“*Mühendishane-i Berr-i Hümayun, Mühendishane-i Bahri-i Hümayun, Mekteb-i Tıbbiye-i Askeriyye, Mekteb-i Harbiye, Askeri Baytar Mektebi, Erkan-ı Harbiye Mektebi (Kurmaya Mektebi), Mekteb-i Mülkiye, Mekteb-i Tıbbiye-i Mülkiye, Mekteb-i Hukuk (1880), Mülkiye Baytar Mektebi (1887), Darülmualiminler, Sivil Mühendis Okulu, Sanayi-i Nefise Mektebi (Güzel Sanatlar – 1882), Hamidiye Ticaret Mektebi (1884), Aşiret Mektebi (1892), Ziraat Ameliyat Mektebi (1887), Çoban Mektebi (1898), Bağcılık ve Aşı Ameliyat Mektebi (1900), Orman ve Maadin Mektebi, Polis Mektebi (1907), Darülameliyat (1881)*” (Hayta & Ünal,2016:184).

Şüphesiz ki kurulan her eğitim kurumu hem toplum hem de devlet nazarında donanımlı bireyler yetiştirerek yapılan işin daha bilinçli hale gelmesine katkı sağlamış gelişen dünya ve ilerleyen zamanla cumhuriyet dönemine örnek teşkil edecek adımlar sayılmıştır. Ancak daha kısa vadede bir değerlendirmeye tabii tuttuğumuzda Abdülhamit devrinde bu tarz yeni okulların açılması devletin sosyal ve siyasal yapısında da değişiklik husule getirmiştir. Buna en iyi ve etkili örnek Hukuk Mektebi'nin açılması dolayısıyla bu zamana kadar ilmiyenin sorumluluğunda bulunan yargı mekanizmasının buradan yetişen yeni hukukçulara geçmiş olmasıdır. Farklı bir ifadeyle, yüzyıllardır medresenin tekeli altındaki hukuki düzen, batılı tarzda eğitim alan ve yine batının hukuki bilgisiyle yetişmiş yeni nesillere teslim edilmiştir (Tekeli,1985:472). 1876-1908 yılları arasını kapsayan II. Abdülhamit dönemi hükümlerliliği süresince ortaöğretim kurumları olan rüşdiye ve idadilerin yaygınlaştırılmasına da en az yeni okulların kurulması kadar çaba gösterilmiş, buna karşın maddi yetersizlikler sebebiyle ilköğretimde aynı özen sergilenememiştir (Akyüz,2011:17).

Ortaöğretim özelinde dönemin sonlarında ülke çapında 619 rüşdiye bulunurken, bunların toplamında yaklaşık 40.000 öğrencinin eğitime devam ettiği görülmektedir. Buna göre 1839-1876 yıllarına kıyasla üç kat bina ve öğrenci artışı kaydedilmiştir. 1887'de Maarif Komisyonu kararınca üç yıl olan idadilerin eğitim süresi dört yıla çıkarılmış, taşrada yalnızca şehir merkezlerinde yaşayan ailelerin çocuklarına faydası olan gündüz idadilerinin çoğu yatılı hale getirilmiştir. Sayısal olarak ifade edecek olursak bu tarihte 19 adet yatılı idadi de 3.374; 35 gündüzlü idadide ise 4270 öğrenci mevcuttur. Abdülhamit döneminin sonunda toplamda 109 idadi bulunurken eğitim gören sayının 20.000 civarında olduğu düşünülmektedir (Hayta & Ünal,2016:183).

Abdülhamit döneminde Avrupa standartlarında modern eğitime tabii yeni bir darülfünun açılması fikri de yeniden kendini göstermesi bakımından oldukça önemlidir. Nitekim bugünden bakıldığında bu üçüncü teşebbüste başarılı sağlandığını cumhuriyete intikal etmesi dolayısıyla rahatlıkla söylenilebilir. 1900 yılında yani hükümdarın tahta çıkışının 25. sene-i devriyesinde resmi olarak kuruluşu ilan edilen ve Darülfünun-ı Şahane adıyla ortaya çıkarılan bu yeni yükseköğretim kurumu, içinde öğrenim süresi dört yıl olan Ulum-i Aliye-i Diniyye (İlahiyat), öğrenim süresi üç' er yıl olan Edebiyat ve Hikmet (Felsefe), Ulum-i Riyaziyye ve Tabiiyye (Fünun) adları altında üç fakülteli bir kurum olarak planlanmıştır. Ek olarak Mekteb-i Mülkiye, Mekteb-i Tıbbiye ve Mekteb-i Hukuk'unda darülfünuna bağlı birimler sayılmasıyla beş fakülteli modern bir Osmanlı üniversitesi ortaya çıkarılmıştır (İhsanoğlu,1993:524). Darülfünun-ı Şahane bu şekilde devrin bitimine değin devamlılığını korumuştur. Ancak 1912 yılında adı İstanbul Darülfünunu şeklinde değiştirilmiş, 1913 yılında Teşkilat-ı İlmiyesi yeni bir talimatname yayınlanmış ve 1907'de Selanik'te, 1908'de Konya ve Beyrut'ta ihdas edilen hukuk mektepleri ile Şam'da ihdas edilen tıp mektebi İstanbul Darülfünuna bağlanmıştır (Duran,2017:68).

Tanzimat'ın ilanında esas olan faktörler bundan sonrası için cereyan eden detaylı ıslah faaliyetleri de beraberinde getirmiştir. Bu ıslah faaliyetleri devlet mekanizmasının her alanında görünmekle birlikte toplumsal yaşama da tabii biçimde yansımıştır. Maarif teşkilatı adına temelde yukarı doğru artarak modernleşen bir ivmenin varlığı net şekilde söylenebilir. Yeni modern eğitim kurumlarının açılması, eğitimin sistemli hale getirilerek kademeli bir boyut kazandırılmaya çalışılması ve nizamnamelerle hüküm altına alınması gibi çabalar, maarif yapısının öncelikle II. Meşrutiyet ardından cumhuriyet dönemine hazırlık mahiyetini taşıması bakımından oldukça elzemdir.

II. Meşrutiyet Dönemi Osmanlı Devleti'nde Eğitim

II. Meşrutiyet dönemi Türk siyasi tarihinde Osmanlı Devleti'ni kurtarma adına son yenilik hamlelerinin görüldüğü ancak cumhuriyet dönemi adına ilklerin teşkil edildiği bir süreç olarak açıklanabilir. Daha açık ifadeyle bu dönemin ehemmiyeti mutlak monarşi olan siyasi yönetim biçiminin kanunlarla sınırlandırılmasının yanında her alanda modern yapılanmanın gerçekleştirilmesi adına tartışma ve yeniliklerin görülmesinde saklıdır. Önceki dönemlerden farklı olarak, değişen siyasi yapının getirdiği anlayışın ürünü de sayabileceğimiz bir takım fikir değişiklikleri söz konusudur. İttihat ve Terakki iktidarı ile daha çok ortaya çıkan Osmanlılığı kurtarma düşüncesinden vatani kurtarma düşüncesine geçiş, uyruk kavramının yerini yurttaş kavramına bırakması ve yurttaşın bağlılık temelini hükümdarla olan kişisel ilişkiye değil, vatan kavramıyla eşleşerek vatanperverliğin gelişip büyümesi bu doğrultuda en önemli fikri tezahürlerdir (Mardin,1990:189).

Prof. Dr. Tarık Zafer Tunaya, II. Meşrutiyet dönemini, cumhuriyetin siyasi laboratuvarı şeklinde ifade etmektedir (Tunaya,2044:84). Bu açıklama sahil olmakla birlikte daha genel bir geçerliliği de olduğu söylenebilir. II. Meşrutiyet, çok uluslu monark siyasi yapıdan ulus devlete geçişin yoğunlaştığı bir dönemdir. Ulus devletin genel nitelikleri arasında yer alan ve önemli sayılanlarından birisi ise devletin eğitimi kontrol altında tutarak tekeline almasıdır. Burada ki amaç ihtiyaç duyulan yetişmiş insan modelini yaratma arzudur. Dolayısıyla ulus devletin, bir başka deyişle modern devletin bu arzusu, ilköğretimin parasız ve zorunlu hale getirilmesi, ilköğretim için özel vergi konulması, vilayetlerde tesis edilen özel idarelere bu konuda sorumluluklar yüklenmesi (Tekeli,1983:659) gibi uygulamalar bu dönemde eğitimin ulusal bir statüye kavuşturulmaya çalışıldığını ortaya koymaktadır. Nitekim dönemin temel söylemi devletin yıkılışını eğitim kurtarıcı olmuştur (Sakaoğlu,2003:123).

Bilindiği üzere dönemin devlet iradesi İttihat ve Terakki Cemiyeti'nin uygulamalarıyla şekil bulmuştur. Eğitimde izlenen politika ve yapılanların detayına girmeden evvel belirtmek gerekir ki, Prof. Dr. Bayram Kodaman 1908-1918 yılları arasında cereyan eden görüntünün izlenen altı politika üzerine şekillendiğini ifade etmektedir. Bunlar, Tanzimat boyunca ve sonrasındaki Abdülhamit iktidarında ihdas edilen eğitim kurumlarının korunması ve programlarının güncellenmesi, fiziki durumları iç açıcı olmayan kurumların bakımının yapılarak hizmete hazır hale getirilmesi, modern eğitim kurumlarının inkişaf ettirilerek eğitim-öğretime sunulması, eğitim teşkilatının ıslahı, eğitimle ilgili gerekli nizamname ve kanunların çıkarılması aynı zamanda millileştirilmesidir (Kodaman,2002:329).

Özellikle millileştirme bahsine etkili bir örnek olarak 1917 yılında Maarif Nazırı Şükrü Bey'in, Mecliste bütçe görüşmelerinde beyan etmiş olduğu, ilköğretimin temel amacının dine bağlı, vatanını seven, milletini bilen, görevini doğru ve layıkıyla yapan kişiler yetiştirmek tanımını yapması devletin bu anlamdaki eğitim felsefesini göstermektedir (Keklik,2020:1489).

II. Meşrutiyet döneminin ilk yedi senesinde on beş maarif nazırı değişmiştir. Söz konusu bu hal şüphesiz yapılan yeniliklerin kalıcı olmamasını, düşünülenlerin ise hayata geçirilememesine sebep olmuştur. Türk eğitim tarihinde son derece önemli yeri olan Pedagoji profesörü İsmail Hakkı Baltacıoğlu bu durumu, kişilerin kararsızlığı şeklinde açıklamaktadır. Ancak, bakıldığında bu zaman dilimi eğitime dair fikirlerin rahatlıkla açıklanabildiği, eleştirilerin yapılabildiği bir süreçtir. Bu kapsamda eğitim dergilerinin niceliğinde ciddi derecede artış olmuş, ilk öğretmen dernekleri tesis edilmiş ve öğretmenlik bir meslek olarak önemli derecede ilgi görmüştür (Keklik,2020:1489).

Özellikle Balkan Savaşları mağlubiyetinden sonra halk nazarında çökmekte olan devleti eğitim ve öğretmenler kurtaracaktır sloganları yaygın biçimde kullanılır olmuştur. Nitekim Balkan Savaşları ve I. Cihan Harbi arasında taşra eğitimi ve öğretmen yetiştirme politikalarında ciddi gelişmeler yaşanmıştır. İlk resmi anaokulu bu süreçte açılmıştır. Yine ilk defa bu süreçte Maarif Nazırlığınca ülkenin renkli haritaları basılıp yayınlanmıştır (Çavuş,2021:194). Anaokullarına öğretmen yetiştirmek gayesiyle Ana Muallim Mektebi kurulmuştur. Kız öğrencilerin eğitimi konusunda da önemli adımlar atılmış, ilk kız lisesi olan İnas Sultanisi ve kızlar için İnas Darülfünunu ihdas edilmiştir (Öztürk,2007:568).

II. Meşrutiyet döneminde Maarif teşkilatında yapısal olarak da değişiklikler husule getirilmiştir. Meclis-i Kebir-i Maarif bir başkan ve beş üyeden oluşan daimi bir kurul hüviyetine kavuşturulmuştur. Nezaret Daireleri, Tedrisat-ı İbtidaiye (ilköğretim), Tedrisat-ı Taliye (ortaöğretim), Mekatib-i Hususiye (özel öğretim), Muhasebat (saymanlık), Donatım, Sicil İşleri, İstatistik ve Evrak birimlerine ayrılmıştır. 1910 yılında Tedrisat-ı Aliye (yükseköğretim) Dairesi inkişaf edilmiş, aynı yıl bağımsız kütüphaneler müfettişliği oluşturulmuş ve Meclis-i Kebir-i Maarif'e bağlanmıştır. 1912' de ise Maarif Nezareti'nin merkez birimi yeni bir yönetmelikle tekrar belirlenmiştir. Üyeleri, darülfünun ve yüksekokullarla farklı bazı eğitim kurumlarının müdür ve muallimlerinden ayrıca nezaretin önde gelen simalarından müteşekkil 28 kişilik daimi bir Meclis-i Maarif oluşturulmuştur (Duran,2017:70).

Bu dönemde nitelikten çok niceliğe önem verilerek, okul, öğretmen ve öğrenci sayılarının arttırılmasına çalışılmıştır. Bir başka bahis konusu ise değişen eğitim anlayışıdır. Tanzimat'la birlikte kitaba dayanan eğitim anlayışı hakimiyetini arttırmıştı. II. Meşrutiyet'te bu konuda bir adım daha ileri gidilerek tabiat, eşya, olay ve deney gibi kavramların eğitimde yer etmesi sağlanmış, eğitim materyali olarak farklı kullanımların ortaya çıkması, gözlemi ve öğrencinin şahsen araştırıp bulmasını temel alan yeni bir eğitim bilincinin ilk adımlarını teşkil etmiştir (Akyüz,2011:19).

II. Meşrutiyet dönemi eğitim sahasında önceki dönemlerin bazı politikaları da takip edilmiştir. Bunlar arasında öne çıkan gelişme orta ve yüksek dereceli okullara öğretmen yetiştirmek düşüncesiyle Avrupa'ya öğrenci gönderilmesidir. Nihayetinde bu öğrenciler memlekete döndüğünde sultanilerde öğretmenliğe, darülfünun yahut farklı yüksekokullarda öğretmen yardımcılığına ihdas edilmişlerdir. Örneğin 1913-1914 eğitim-öğretim yılında sultani ve darülfünun öğretmenlerinden kimileri Avrupa'ya yollanmıştır. Ancak Cihan Harbi dolayısıyla yalnızca Almanya ve Avusturya-Macaristan'a öğrenci gönderilebilmiştir. Savaş bittiğinde adı geçen ülkelerde hatırı sayılır sayıda Türk öğrencinin varlığı bilinmektedir (Keklik,2020:1490).

Medrese eğitiminin ıslah edilmesi fikri yine ilk kez II. Meşrutiyet dönemine hastır. İlhan Tekeli ve Selim İlkin'in kanaatine göre bu, batılılaşmanın yaklaşık yüz sene sonra geleneksel sistemi etkileyecek bir güce erişmesidir. Bu doğrultuda ilk yenilik Fatih'te tabhane medresesinde gerçekleşmiştir. Akabinde, 1910 senesinde çıkarılan Medaris-i İlmiye Nizamnamesi'yle yapılan uygulamalar genelleştirilmiştir. Buna göre medrese eğitimi 12 yıl olarak planlanmış, dersler sabah,

öğlen ve akşam dersleri şeklinde üç ayrı gruba ayrılmıştır. Yine başka bir sınıflandırma daha yapılarak sabah ve akşam derslerinde dini eğitim, öğle derslerinde genel kültür eğitimi verilmesi kabul edilmiştir. Bundan böyle geleneksel sistemden farklı biçimde medrese talebelerinin de Osmanlı sarfı, nahvi ve belagati, Farsî, hesap, hendese, coğrafya, tarih, kozmografya, fizik, kimya, mevalid (tabiat bilimleri) okuması düşünülmüştür. Böylece medreseler de belli bir ölçüde mektepleşmişlerdir (Tekeli & İlkin,1999:94). 1913 sonrası medreseler adına yeni düzenlemelerin yapıldığı görülmektedir. Ancak ittihatçıların bu çabaları etkisiz kalmış, Türkiye Cumhuriyeti'nin kuruluşuyla birlikte yapılan bir dizi inkılaplardan biri olan Tedris-i Tedrisat Kanunu ile medreseler bütünüyle kapatılmıştır.

II. Meşrutiyet döneminin ayırıcı özelliği eğitim alanında fikir bolluğunun çokluğudur. Emrullah Efendi, Satı Bey, İbrahim Hilmi, İsmail Hakkı bu anlamda önde gelen bazı kişilerdir. Bunlar arasında Emrullah Efendi, Osmanlı eğitim sisteminin ıslah edilmesinde öncü role sahip olmuş, Maarif Nazırlığı süresinde ilköğretim kanununu çıkarmış, orta ve yükseköğretimle ilgili birden çok nizamname hazırlayarak yürürlüğe koymuştur. Tuba ağacı nazariyesi adıyla anılan görüşüne göre maarif sisteminin ve kurumlarının yenileşmesi konusunda işe yükseköğretimden başlanmasının gerekli olduğunu, fark etmeksizin her alandaki gelişmelerin yukarıdan aşağıya doğru uyarlanmasının daha uygun olacağını, dolayısıyla Osmanlı maarifinin en önde gelen meselesinin darülfünun olduğunu ileri sürmüştür. Bu konuda Satı Bey ile tam tersi görüşe sahip olmakla birlikte dönemin eğitimcileri ve içtimaiyatçıları tarafından epeyi tartışılmıştır (Kazıcı,1995:165).

Dönemin, cumhuriyet dönemine yansıyan en önemli gelişmeleri arasında şüphesiz yapılan kanuni düzenlemeler gelmektedir. Öyle ki yukarıda ilköğretim kanunu olarak zikrettiğimiz Emrullah Efendi tarafından hazırlanan ve 1913 yılında geçici olarak çıkarılan Tedrisat-ı İptidaiye Kanun-ı Muvakkatinin 1961 yılına değin birden çok maddesinin geçerliliğini koruması en sahil örneklerdir. Söz konusu bu yasa ile ilköğretimin zorunlu ve parasız olmasının yanı sıra, mevcut olan iptidai ve rüşdi okulları birleştirilmiş, Mekatib-i İptidaiye-i Umumiye adını almış, ilköğretim süresi her biri 2 yıl süreli üç devreye ayrılmış ve 6 yıl olarak belirlenmiştir. Yine ilk kez müfredat derslerinde değişiklik yapılarak el işleri, resim, müzik, beden, sağlık gibi dersler eklenmiştir (Uyanık & Melik vd.,2021:179).

Aynı kanunda ayrıca öğrencinin ölçme ve değerlendirilmesine de değinilerek Devre-i Ula, Devre-i Mutavassıta, Devre-i Aliye olmak üzere üç aşamada gerçekleştirilecek öğretimin bireye göre olacağı talebelere yaşlarına göre ruhi ve bedeni gelişmelerine uygun eğitimler verileceği, 4-7 yaş aralığındaki talebe grubuna hitap eden ana mekteplerinde talebelere yönelik yararlı oyunlar, vatani manzumeler ve zanaat öğretileneceği; 11-12 yaş grubunda Devre-i Aliye talebelerinin ziraat ve sanat eğitimi alacağı; Türkçe dersinin öğretiminin zorunlu olacağı; öğretmenlerin devam defteri tutacağı; her yıl sınıf terfisi için sınav yapılacağı; talebelerin bu sınavlara katılmasının zaruri olduğu; sınav zamanlarının Vilayet Maarif-i İptidaiye Meclisi tarafından kararlaştırılacağı ve eğitimlerini tamamlayan talebelere tasdikname verileceği vurgulanmıştır (Uyanık & Melik vd.,2021:179).

Tedrisat-ı İptidaiye Kanun-ı Muvakkati tam anlamıyla, meşrutiyet sonrası cereyan eden cumhuriyet idaresinin eğitim alanı için temelini oluşturmuştur. Ancak bu temel daha ziyade ilköğretim kademesi için geçerlidir. 1961 yılına kadar birden çok maddesinin yürürlükte kalmasının yanında, esasen günümüze kadar bazı hükümlerinin halen uygulanabilir olması Tedrisat-ı İptidaiye'nin gerek hazırlandığı koşullardaki modernizmini gerekse temelini ne kadar sağlam olduğunu ortaya koymaktadır. Cumhuriyet yönetimine doğrudan yansması göz önüne

alındığında ise yukarıda beyan edilen, II. Meşrutiyet'in laboratuvar olduğu fikrinin yalnızca siyasi merhalede değil eğitim konusunda da geçerli olduğu açık şekilde anlaşılmaktadır.

Meşrutiyetin son yıllarına kadar eğitim alanında düzenlemeler devamlılığını korumuştur. Zamanla meşrutiyet idaresinin hâkimiyet ve kontrolü de artış göstermiştir. 1915 yılında çıkarılan Mekatib-i Hususiye Talimatnamesi bu duruma güzel bir örnek olmakla birlikte, talimatnamenin kapsamına göre okul açacakların ruhsat alma işlemleri, bunun için dilekçe verme zorunlulukları, bir kişinin birden fazla okul açamayacağı gibi konular detaylı olarak açıklanmaktadır. Bu talimatnamenin özellikle 6. maddesinde belirtilen “*Türkçe'den gayri lisanla icra-ı tedrisat olunan Mekatib-i Hususiye'de Türkçe'nin ve Türkiye tarih ve coğrafyasının Türkçe olarak ve Türk muallimler tarafından talim ve tedrisi mecburi tutulmuştur*” hükümce azınlık okullarında, devletin kontrolü önemli ölçüde sağlanmıştır (Duran, 2017:71).

Dönemin önemli özelliklerinden biri kanuni düzenlemelerden de anlaşıldığı gibi genele şamil anlayışla eğitimin neredeyse her alanında devletin himayesinin sağlanması yönünde çabanın varlığıdır. İlk, orta ve yükseköğretim kademelerinde yapılan düzenlemelerin yanı sıra, savaşlarda şehit olanların çocukları için Darü'l Eytam Genel Müdürlüğü ile Darü'l Eytamlar'ın kurulmaya başlanması (Hayta & Ünal,2016:207) aynı anlayışın mahsulüdür. Bununla beraber Darü'l Eytamlar modern devletin sosyal devlet anlayışının da göstergesidir. Yine bu dönemde okuma yazma öğretme ve okuryazar sayısını arttırma hedefi ve Türk kültürünün yabancı etkiler karşısında korunması düşüncesiyle, Milli Talim ve Terbiye Cemiyeti açılmıştır (Hayta & Ünal,2016:207).

En nihayetinde II. Meşrutiyet döneminin, Tanzimat boyunca yapılan yeniliklerin sistemli hale getirildiği bir süreci ifade ettiği görülmektedir. Modern devlet anlayışının eğitim yapılanması birçok ölçüde bu dönemde tesis edilmiş yahut ciddi derecede tartışılır olmuştur. Kuşkusuz bunda fikir teatisine müsait bir ortamın varlığı en önemli sebeptir. Avrupai uygulamalar dikkate alınarak, doğru ve yanlış formasyonların eğitim-öğretim mekanizması içinde ne şekilde yer edindiği ve bunların ıslah edilmesi yahut desteklenerek güçlendirilmesi gibi fikirlerin mevcudiyeti bu bakımdan önemlidir. Son olarak cumhuriyete yansıyan yönüyle değerlendirdiğimizde, II. Meşrutiyetin bilgi birikiminin cumhuriyete direk olarak yansıdığı hatta bazı konu ve uygulamaların dokunulmadan aktarıldığı kesindir. Böylelikle tarihi devamlılık olarak tabir edebileceğimiz sistematik ve üst üste eklenerek gelen tarihsel bir süreç meydana gelmiş, her ne kadar birçok konuda geç kalınmışlık söz konusu olsa da gelişen dünya ve standartlar ölçüsünde Osmanlı Devleti' de bir ölçüde buna ayak uydurmaya çalışmıştır.

Sonuç

Osmanlı Devleti'nde yenileşmeyi XIX. yüzyıl gelişmelerinden aramak mümkündür. Zira gerek siyasal hadiselerin getirdiği hukuki düzenlemeler gerekse hükümdarların kendi iradeleri ile gerçekleştirdikleri mezkur durumun asli sebebidir. Eğitim alanında yenileşme bahsi de aynı minvalde kendini göstermiş, ancak ikilik yaşanması dolayısıyla geçerli manada düzen sağlanamamıştır. Medrese gibi klasik eğitim kurumlarının yanında modern okulların açılması ve bazı hukuki düzenlemeler ışığında hareket edilmeye çalışılsa da uzunca müddet yalnızca birbirini tekrar eden bozulup yeniden düzene sokulmak istenen bir eğitim teşkilatı görülmektedir.

Tanzimat'ın eğitim alanında ki ehemmiyeti, direk cumhuriyete temel teşkil eden eğitim kurumlarının inşa edilmesinin yanında kız öğrencilere tahsisli rüşdiyelerin açılması ve ihtisas okullarının kurulması gibi gelişmelerde yatmaktadır. Bittabi bu hususlar öncelikle II. Meşrutiyet'e miras kalmışsa da günümüzde dahi kimi kurumların varlığı düşünüldüğünde dönemin getirilerini modern devletin yaşayan mirası olarak addetmek mümkündür.

Eğitimin modernleşmesi yönünde Tanzimat ile yakalanmış olan ivme, II. Abdülhamit iktidarında da seyrini devam ettirmiş, vuku bulan önemli derecede öğrenci ve okul artışı ise kuşkusuz nitelik olarak da yansımış, böylelikle toplumun muhtelif kesimlerine ulaşılması mümkün hale gelmiştir. Buna mukabil II. Meşrutiyet dönemi teşbih yapmak gerekirse kendinden önceki dönemlerin hasadını toplama sürecidir. Bu zamana kadar yapılan yenilikler çoğunlukla korunmuş fakat gerekli görüldüğü takdirde tashih yapılmak suretiyle modernize edilmiştir. Bu dönemde modernizm bağlamında medreselerin ıslahının dahi ele alınması modern eğitim kurumlarının klasik kurumlara nazaran daha geçerli hale geldiğini göstermesi bakımından dikkat çekmektedir. Çıkarılan kanunlar, eğitim konusunda öne sürülen görüşler vb. hususlar neredeyse bütünüyle Cumhuriyet dönemine ışık olmuştur.

Ezcümle en basit haliyle, 1839-1908 arası süreçte eğitim alanında gerçekleştirilenler Türkiye Cumhuriyeti adına bir miras, üzerine inşa edilmesi mümkün bir temel işlevi görmüştür. Nitekim Tanzimat ve sonraki her dönemin kendine mahsus yeniliklerinin bir sonraki dönemde geçerliliğini koruması ve bazı noktalarda bir tık öteye gidilerek gelişme kat edilmesi cumhuriyet dönemi adına görülebilecek bir acemiliğe ket vurmuştur.

Kaynakça:

- Adıvar, A. A. (1982). *Osmanlı Türklerinde İlim*. İstanbul: Remzi Kitabevi.
- Akyıldız, A. (2003). "Maarif-i Umumiye Nezareti". *İslam Ansiklopedisi*, 27, 273-274. Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları.
- Akyıldız, A. (2019). "Mekteb-i Maarif-i Adliyye". *İslam Ansiklopedisi*, EK 2, 236-237. Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları.
- Akyüz, Y. (2007). *Türk Eğitim Tarihi*. Ankara: Pegem Yayıncılık.
- Akyüz, Y. (2011). Osmanlı Döneminden Cumhuriyete Geçilirken Eğitim Öğretim Alanında Yaşanan Dönüşümler. *Pegem Eğitim ve Öğretim Dergisi*, 1(2), 9-22.
- Bayraktar, M. F. (1992). "Baltacıoğlu, İsmayıl Hakkı". *İslam Ansiklopedisi*, 5, 36-38. Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları.
- Berkes, N. (2002). *Türkiye'de Çağdaşlaşma*. Ankara: Yapı Kredi Yayınları.
- Beydilli, K. (2003). "II. Mahmud". *İslam Ansiklopedisi*, 27, 352-357. Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları.
- Beydilli, K. (2006). "Mühendishane-i Berri Hümayun". *İslam Ansiklopedisi*, 31, 515-516. Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları.
- Beydilli, K. (2012). "Vaka-i Hayriye". *İslam Ansiklopedisi*, 42, 454-457. Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları.
- Bilim, C. Y. (1999). "Osmanlılarda Eğitimin Çağdaşlaşması Askeri Okullar". *Osmanlı Ansiklopedisi*, 5, 237-244. Yeni Türkiye Yayınları.
- Çavuş, M. N. (2021). Taşrada Eğitim-Öğretim Faaliyetlerinin Başlangıcı ve Atatürk Dönemi Sonrasına Yansımaları (1876-1945). *Aydın Adnan Menderes Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi*, 8(2), 186-206.
- Demir, Ş. (2015). XIX. Yüzyıl Osmanlı Eğitim Sisteminde Yaşanan Değişim. *Uluslararası Tarih ve Sosyal Araştırmalar Dergisi* (13), 435 - 447.
- Duran, A. (2017). Meşrutiyet Dönemi Eğitimdeki Yenileşme Hareketleri ve Cumhuriyet Dönemine Bıraktığı Miras. *Cappadocia Journal of and Social Sciences*, 62-77.
- Gündüz, M. (2010). *Osmanlı Mirası Cumhuriyet'in İnşası Modernleşme Eğitim Kültür ve Aydınlar*. Ankara: Lotus Yayınevi.
- Güray, Ş., & Duran, A. (2020). Tanzimat Dönemi Eğitimin Durumu ve Dönemin Bir Değerlendirilmesi. *Akademik Sosyal Araştırmalar Dergisi* (44), 507-522.

- Hayta, N., & Ünal, U. (2016). *Osmanlı Devleti'nde Yenileşme Hareketleri*. Ankara: Gazi Kitabevi.
- İhsanoğlu, E. (1993). "Darülfünun". *İslam Ansiklopedisi*, 8, 521-525. Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları.
- İpşirli, M. (1999). "İslahat". *İslam Ansiklopedisi*, 19, 174-185. Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları.
- Karal, E. Z. (2007). *Osmanlı Tarihi (Birinci Meşrutiyet ve İstibdat Devirleri (1876-1907) (Cilt 8)*. Ankara: Türk Tarih Kurumu Yayınları.
- Kazıcı, Z. (1995). "Emrullah Efendi". *İslam Ansiklopedisi*, 11, 165-166. Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları.
- Keklik, E. (2020). İkinci Meşrutiyet Döneminde Eğitim Sorunu ve Osmanlı Aydınları. *Tarih ve Gelecek Dergisi*, 6(4), 487 - 1517.
- Kenan, S. (2010). III. Selim Dönemi Eğitim Anlayışında Arayışlar. *Nizam'ı Kadim'den Nizam'ı Cedid'e III Selim ve Dönemi (s. 129-163)*. içinde İstanbul: İSAM Yayınları.
- Kodaman, B. (1991). *Abdülhamid Devri Eğitim Sistemi*. Ankara: Türk Tarih Kurumu Yayınları.
- Kodaman, B. (2002). "II. Meşrutiyet Dönemi (1908-1918)". *Türkler*, 13, 286-335. Yeni Türkiye Yayınları.
- Köse, M. Z. (2019). "Mekteb-i Osmani". *İslam Ansiklopedisi*, Ek 2, 241-242. Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları.
- Mardin, Ş. (1990). *Türkiye'de Toplum ve Siyaset*. Ankara: İletişim Yayınları.
- Ortaylı, İ. (1987). *İmparatorluğun En Uzun Yüzyılı*. İstanbul: HİL Yayınları.
- Öztürk, C. (1993). "Darülmualimin". *İslam Ansiklopedisi*, 8, 551-552. Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları.
- Öztürk, C. (2007). "Osmanlılar (Eğitim ve Eğitim Kurumları)". *İslam Ansiklopedisi*, 33, 565-568. Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları.
- Sakaoğlu, N. (1985). "Eğitim Tartışmaları". *Tanzimat'tan Cumhuriyete Türkiye Ansiklopedisi*, 2, 478-484. İstanbul: İletişim Yayınları.
- Sakaoğlu, N. (2003). *Osmanlı'dan Günümüze Eğitim Tarihi*. İstanbul: İstanbul Bilgi Üniversitesi Yayınları.
- Somel, S. A. (2015). *Osmanlı'da Eğitimin Modernleşmesi (1839-1908)*. İstanbul: İletişim Yayınları.
- Şentürk, M. H. (1993). "Darülmaarif". *İslam Ansiklopedisi*, 8, 548-549. Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları.
- Şişman, A. (1996). "Galatasaray Mekteb-i Sultanisi". *İslam Ansiklopedisi*, 13, 323-326. Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları.
- Tekeli, İ. (1983). "Osmanlı İmparatorluğu'ndan Günümüze Eğitim Kurumlarının Gelişimi". *Cumhuriyet Dönemi Türkiye Ansiklopedisi*, 3. İstanbul: İletişim Yayınları.
- Tekeli, İ. (1985). "Tanzimat'tan Cumhuriyete Eğitim Sistemindeki Değişmeler". *Tanzimat'tan Cumhuriyet'e Türkiye Ansiklopedisi*, 2, 456-475. İstanbul: İletişim Yayınları.
- Tekeli, İ., & İlkin, S. (1999). *Osmanlı İmparatorluğunda Eğitim ve Bilgi Üretim Sisteminin Oluşumu ve Dönüşümü*. Ankara: Türk Tarih Kurumu Yayınları.
- Tunaya, T. Z. (2004). *Türkiye'nin Siyasi Hayatında Batılılaşma Hareketleri*. İstanbul: İstanbul Bilgi Üniversitesi Yayınları.
- Uyanık, E., Kaya, M.M & Elçiçeği, B. (2021). II. Meşrutiyet Döneminde Eğitim Tartışmaları ve 1913 Tarihli Tedrisat-ı İptidaiye Kanunu'nun Uygulanması. *Kocaeli Üniversitesi Eğitim Dergisi*, 4(1), 163-185.
- Uzunçarşılı, İ. H. (1988). *Osmanlı Devleti'nin İlmiye Teşkilatı*. Ankara: Türk Tarih Kurumu Yayınları.
- Yolalıcı, E. (1999). "XIX. Yüzyıl ve Sonrası Osmanlı Devletinde Eğitim ve Öğretim Kurumları". *Osmanlı Ansiklopedisi*, 5, 281-296. Yeni Türkiye Yayınları.